

УДК 330.101.8

І.Й.Малий, д-р екон. наук

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ І ДЕРЖАВИ: ВІД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ДО НАУКИ УПРАВЛІННЯ

Фрагментарно розглянуто еволюцію економічних теорій, що адекватно відбивають розвиток економіки та інституційної ролі держави.

Будь-якого разу, коли в суспільстві настають ті чи ті кризові явища, на порядок денний постає питання достовірності та практичної значущості економічних доктрин, що домінували в економічній науці на той час. На кожному історичному етапі цивілізаційного поступу виникають нові теорії з поясненням закономірностей економічного розвитку та його регулювання¹. Відзначимо, що "...економічна наука має специфічне й унікальне становище у сфері як чистого знання, так і практичного використання знання, тому що її специфічні теореми є недоступними для будь-якої верифікації або фальсифікації..."². Ретроспективний аналіз економічної історії та історії економічної думки дозволяє виявити аналогії між виникненням економічних концепцій та необхідністю розв'язання проблем, що стояли перед суспільством. Сьогоднішня затьожна фінансово-економічна криза, що охопила більшість країн світу, свідчить про теоретичну неспроможність економічних доктрин, про кризу науки і суспільства. Пошук нових підходів до розроблення нормативної теорії складає одну з основних проблем економічної науки. Йдеться про усвідомлення напрямку розвитку цивілізації, її пріоритетів і цінностей, що можуть забезпечити стабільну перспективу.

Ретроспективний аналіз наукових шкіл і концепцій, які накопичило людство, дозволяє виокремити основну проблему, навколо якої точаться дискусії. Пошук рецептів подолання сучасної кризи актуалізував проблему діалектики взаємодії держави й економіки (а точніше, ринку). Власне, виникнення економічної науки започатковує політична економія – вчення *про уміле ведення господарства або державну національну економічну політи-*

¹ Кожна галузь суспільних, та й навіть природничих наук висунула й обґрунтувала свою класифікацію етапів еволюції суспільства, цивілізації та всесвіту. Не заперечуючи їх, звертаємо увагу на те, що сьогоднішні наукові досягнення у сфері пізнання глибинних сутностей існування мікро- і макросвіту всіх сфер людського буття є новими чинниками, які необхідно враховувати за дослідження проблем адекватної співвідносності науки і реального буття.

² Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – Челябинск, 2005. – С. 809.

ку³. Вперше в історії економічної думки меркантилісти (А.Монкретьєн, В.Стаффорд, Т.Ман, Дж.Стюарт) висунули ідею *активної ролі держави* щодо економіки, оскільки на той час бурного розвитку міжнародної торгівлі виникла потреба державного регулювання торгових відносин між країнами. Вчення меркантилістів, як зазначав М.Кондратьєв⁴, було *системою політики*, яка, здебільшого, відповідала на питання, яким має бути національне господарство і як має поводитися щодо нього державна влада. Класики політичної економії в особі А.Сміта (науки про багатство), Д.Рікардо (науки про закони розподілу суспільного продукту), Ж.Сісмонді (науки про управління народним господарством), зосередивши увагу на принципах вільного підприємництва, не відкидали значущості держави.

З позицій сучасного знання про логіку розвитку економічної системи можна з упевненістю стверджувати, що з моменту започаткування економічної науки (класичної політичної економії) й дотепер майже в усіх наукових школах приділяють тією чи тією мірою увагу інституційній ролі держави в економіці. Так, наприклад, Д.Рікардо досліджував оподаткування, Дж.Ст.Міль – відносини держави й особистості за умов розширення свободи, К.Маркс – еволюцію і перспективи держави в період загострення суперечностей капіталізму. А.Маршалл і Л.Вальрас виступають за мінімізацію присутності держави в економіці, але водночас не відкидають її повністю. Можна зробити висновок, що в XIX столітті молода економічна наука, формулюючи основні принципи ринкової економіки, що є відбиттям бурхливого розвитку капіталістичного підприємництва у країнах Заходу, не відкидає функціональної ролі держави. І порівняння держави з "нічним сторожем" А.Сміт застосовував для образного виразу неадекватності державних інституцій щодо експансії в економіці ринкових принципів.

У цей самий період виникає історична школа в Німеччині (Ф.Ліст, В.Рошер, К.Кніс, Б.Гільдебранд, Г.Шмоллер, В.Зомбарт, М.Вебер). На протигагу класичній політичній економії Ф.Ліст обґрунтовує власну концепцію предмета політичної економії – *національну систему політичної економії*, розуміючи під цим економічну політику, що базується на використанні національних інтересів, особливостей господарського порядку й урахуває історичні тенденції країни. Поступово на вимогу реальної практики сфера дослідження предмета політичної економії розширюється, охоплюючи не тільки об'єктивні закони ринкового механізму, а й *національні особливості їх реалізації* в державній економічній політиці.

Зміщення акцентів у дослідженні суспільства, що відбивало відмінності в розвитку країн, не могло не позначитися на виникненні дискусій та суперечок з приводу визначення предмета політичної економії. По-перше, це протистояння між представниками класичної політичної економії та історичної школи. По-друге, столітні суперечності між класиками політичної економії та представниками некласичного напрямку (К.Менгер, В.Джевонс, Л.Вальрас та ін.). Проте, на наш погляд, це було не так протистояння, як недосконалість і обмеженість обох підходів до розкриття всієї сукупності законів і мотивів економічного процвітання. Тільки сьогодні стала зрозумі-

³ Див.: Економічна енциклопедія: У 3-х т. – Т. 2. – К., 2001. – С. 813–815.

⁴ Див.: Історія економічних учень: Підручник. – К., 2004. – С.138–139.

лою хибність протиставлення класиків, неокласиків, представників історичної школи та інших напрямів економічної теорії. Неокласична політична економія (маржинальна революція) підняла на новий рівень саму методологію аналізу економіки, перемістивши предмет дослідження на мікрорівень – у площину конкретних господарських проблем із використанням граничних величин і нової теорії цінності.

Під час економічних дискусій необхідно мати на увазі, що, на відміну від природничих наук, економічна наука, подібно до логіки і математики, є проявом абстрактного судження. Вона не може бути експериментальною й емпіричною. Економічні теорії є результатом наукової діяльності кожного економіста, здатного "ясно міркувати й у масі подій відрізнити суттєве від просто випадкового"⁵. Домінування в економічній науці тієї чи тієї доктрини залежить від її сприйняття "академічним і професійним співтовариством"⁶. Економіка – це постійно змінювана економічна система, якій властиві циклічність, диспропорційність, кризи, падіння і злети і яка залежить від великої множини чинників, значущість яких для економіки також змінюється. Через понад півтора століття стало зрозуміло, що сучасне суспільство є набагато складнішою і детермінованою системою, якій властиві не тільки загальні ринкові закони, а й сукупність психологічних, ментальних, генетичних, інерційних, природно-просторових, історичних та інших складових, які визначають специфіку, темпи розвитку й адаптивність кожної національної економічної системи до нових реалій.

Для XX століття є характерним посилення взаємозалежності розвитку економіки і соціальних, інституційних та інших чинників, права, політичної ситуації тощо. Представники інституціональної теорії Т.Веблен і Дж.-Р.Коммонс аналізували залежність функціонування економіки від таких інститутів, як звичаї, традиції, способи мислення, державна влада, політичні партії та профспілки. Дж.Гелбрейт акцентує увагу на визначальній ролі влади у процесі функціонування економіки. Деталізований компаративістський аналіз еволюції різних теоретичних напрямів економічної науки дозволяє припустити, що представники кожної школи, крім маржиналізму, розглядали окремі аспекти впливу на економічний розвиток держави як соціального інституту. Тобто незалежно від розширення об'єкта й інструментарію економічної науки її предметом з моменту виникнення політичної економії залишається *діалектика співвідношення держави й економіки*. На кожному історичному етапі зміщуються лишень акценти дослідження, що особливо актуалізується в періоди різного роду криз.

Держава як визначальна і найбільш життєздатна (налічує тисячоліття) організація спільної діяльності людей є унікальною серед інших інститутів-організацій, що виявляється у виконанні нею політичної, соціальної, зовнішньоекономічної та численних інших функцій. Вона залишається єдиним суспільним інститутом, перед яким постає необхідність розв'язувати всю сукупність питань, що виникають у зв'язку з функціонуванням як суспільства загалом, так і кожного громадянина. Революційна

⁵ Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – С. 814.

⁶ Стюарт И.М.Т. Роль методолога // Панорама экономической мысли конца XX столетия: В 2-х т. – Т. 1. –ХУІ. – СПб, 2002. – С. 8.

чи еволюційна зміна внутрішнього або зовнішнього середовища завжди супроводжується ухваленням адаптивних правил і норм, які продукує держава. *Виявлення й усвідомлення таких тенденцій, змін і нових дій держави щодо економіки є, на наш погляд, ключовим моментом розуміння теоретико-пізнавальної та практичної функцій сучасної економічної науки, яка сьогодні репрезентована новою політичною економією, новою інституціональною теорією і новим кейнсіанством.*

З іменем Дж.М.Кейнса історики економічної думки пов'язують виникнення макроекономіки як складової економічної науки. Кейнсіанська революція – це не тільки революція у критичній оцінці парадигми "ринкового фундаменталізму" і необхідності активного втручання держави в економіку, це також революція в поглядах на національну економіку і на професію економіста. Економіст, на думку Кейнса, повинен бути математиком, істориком, дипломатом, філософом, вільним і непідкупним, як художник, але нерідко таким близьким до земних справ, як політик. Загальна світова економічна криза 1929–1933 років засвідчила банкрутство теорій ринкового фундаменталізму, отже, теорія активного впливу держави на економічні процеси Кейнса стала відповіддю на тодішні економічні виклики. Згодом, у 1970-і роки, знову виявляється неспроможність наукових рецептів регулювання економіки у вигляді тривалого післявоєнного планування і прогнозування економіки. "Зростаюче розчарування у здатності економетристів виробляти "блага" у вигляді послідовних точних прогнозів було, мабуть, однією з основних причин кризи"⁷. Опублікована стаття М.Фрідмена "Методологія позитивної економічної науки" поклала початок новим дискусіям. Але їхнім предметом, здебільшого, були битви слів, туманність, невизначеність, натомість відповіді на головні питання існування суспільства залишалися поза увагою.

Криза кейнсіанських і некейнсіанських моделей регулювання 70-х років ХХ століття виявила неспроможність державного регулювання економіки через механізм керування попитом, нездатність подолати незбалансованість в економіці та інфляцію. Світова енергетична криза 1973–1975 років, що супроводжувалася сировинною, структурною, валютною кризами і падінням виробництва, висунула перед макроекономічною наукою потребу пошуку нових доктрин, спрямованих на підвищення ефективності економічної політики. Монетарна концепція М.Фрідмена, економічна теорія пропозиції (Ж.Б.Сей, А.Лаффер, М.Фелдстайн, П.Робертс, Р.Манделл та ін.) і теорія раціональних очікувань (Р.Лукас, Ф.Модільяні, Дж.Тобін) сформували парадигму економічного неоконсерватизму, елементами якої були розширення функцій грошово-кредитного регулювання, пріоритетність пропозиції, вирішальна роль приватного підприємництва, лібералізація економічної діяльності, зниження податкового тиску і скорочення витрат держави на соціальну інфраструктуру.

Сучасна економіка набула нових тенденцій, які ще не знайшли адекватного системного відбиття в економічній науці: зростання ролі інституційних чинників у розвитку національної економіки, локалізація мережевих систем, відкритість національної економіки, глобальна фінансова експан-

⁷ Стюарт І.М.Т. Роль методолога. – Т. 1. – ХІІ. – С. 11.

сія, асиметрія інформації, редукція поведінки уряду, домашніх господарств, фірм тощо. Макроекономічна політика деформується, викривляється, як свідчить досвід пострадянських країн, якраз унаслідок впливу інституційних чинників. Отже, теорію макроекономічної політики слід розробляти для кожної країни окремо, виходячи з її макроекономічного стану, ресурсного потенціалу, особливостей інституційного середовища національної економіки, цільових пріоритетів і спроможності приватного підприємництва і державного менеджменту.

У літературі дедалі активніше наголошують на ролі державних інституцій у підтриманні економічного зростання⁸. А.Алесіна у праці "Політекономія швидкого і повільного зростання"⁹ виокремлює взаємозв'язок інституційних чинників і стабільності економічного розвитку і до цих чинників відносить верховенство закону, відсутність корупції, захист прав власності, ефективність управління державної бюрократії, державне споживання, нерівність і бідність. Можна погодитися з висновком, що розширення обсягів державного споживання (мається на увазі непродуктивного) не впливає на активізацію економічного життя, а загострення проблем нерівності та бідності посилює соціально-політичну нестабільність і податкове навантаження на бізнес. На економіку впливають такі інституційні чинники: політичні права і цивільні свободи – позитивно; революції та державні перевороти – негативно; релігія (конфуціанство, буддизм, іслам) – позитивно, протестантизм і католицизм – несприятливо; тип економічної організації – чим ближча економіка до ринкової, тим вищі темпи її зростання¹⁰.

У сучасних умовах загострення міжкраїнової конкуренції на світовому ринку економічна роль держави набуває особливої значущості. Крім того, у зв'язку з посиленням залежності розвитку національної економіки від зовнішнього (глобального) середовища держава на зовнішньому ринку виступає від імені національної економіки суб'єктом політичних, правових і економічних відносин. *Нова роль держави виявляється й у необхідності адаптації правил господарювання до нових економіко-інституційних вимог суспільства.* Криза адміністративно-командної економіки і комуністичної ідеї призвела до докорінної ломки наукового сприйняття закономірностей економічного розвитку. Науково-технологічна революція генерує нетрадиційні способи мислення і нові економічні форми організації суспільства. Економічна інтеграція, що набуває у третьому тисячолітті нових масштабів, заперечує деякі економіко-правові форми організації суспільства в рамках національних економік. Вибух комп'ютерної технології несе нові форми впливу людини на економіку. Інформаційні війни є звичними елементами конкурентної боротьби між суб'єктами господарювання. *Змінюються цінності, ресурсна й екологічна база, посилюється конкуренція за ринки збуту товарів і доступ до ресурсів. Недооцінка суспільством нових обставин веде до зниження темпів економічного зростання, депресії, фі-*

⁸ Див.: World Development Report (2002) World Bank.

⁹ Alesina A. The Political Economy of High and Low Growth // Annual World Bank Conference on Developing Economics, 1997.

¹⁰ Сала-і-Мартін проаналізував вплив на економічний розвиток 62 змінних. Див.: Sala-i-Martin. I just Ran Two Million Regressions // American Economic Review. – 1997. – Vol. 87. – № 2. – P. 178–183.

нансової та економічної нестабільності, збільшення внутрішнього і зовнішнього боргу держави, до зuboжіння населення. Розв'язання означених проблем потребує наукового аналізу з використанням нових методологічних підходів.

Безперечно, зазначені тенденції та закономірності розвитку економіки вимагають зміни парадигми економічної науки, оскільки "...світ, який швидко утворюється від зіткнення нових цінностей і технологій, нових геополітичних відносин, нових стилів життя і засобів сполучення, вимагає абсолютно нових ідей і аналогій, класифікацій і концепцій"¹¹. Сьогодні, на думку Е.Тоффлера, "...ми стоїмо на порозі нової доби синтезу. В усіх інтелектуальних галузях діяльності, від точних наук до соціології, психології й економіки, особливо економіки, ми, ймовірно, побачимо повернення до великомасштабного мислення, до загальної теорії, до складання частин до купи"¹².

У низці особливостей розвитку цивілізації *розуміння процесів радикальної трансформації функціональної ролі держави* набуває важливого значення з огляду на таке. По-перше, зростання масштабності та інтенсивності виробництва, з одного боку, і прискорення мобільності ресурсів, товарів і послуг – з іншого, вступає в суперечність з інституційною структурою державного управління економікою, сформованою останніми століттями. По-друге, інформаційна революція і формування мережевих структур є сьогодні вирішальними чинниками, що визначають нові параметри структурних зрушень суспільства у планетарному масштабі, видозмінюючи таким чином співвідношення елементів державної організаційної ієрархії та підвищуючи значущість горизонтальних соціально-господарських взаємовідносин для досягнення конкурентоспроможності та стабільності. По-третє, до сучасних тенденцій розвитку цивілізації необхідно віднести й органічну взаємозалежність і взаємообумовленість розвитку всіх сфер людської діяльності (економічної, соціальної, політичної, гуманітарної тощо), що висуває необхідність використання в методології дослідження принципів міждисциплінарного (екуменічного)¹³ підходу і верифікації. По-четверте, зі зміною системи цінностей людини, ствердженням її самодостатності та самоідентифікації, що супроводжуються розвитком форм самоорганізації, постає проблема індивідуалізованого підходу до управління економікою і ствердження просторової локалізації, наслідком чого буде заглиблення регіоналізації та дифузії державних функцій управління. По-п'яте, процесу глобалізації властиві не тільки інтеграція і створення наднаціональних органів управління, а і процеси міжкраїнової регіоналізації та ствердження нової ролі національної економіки, від імені якої держава виступає активним гравцем – господарським суб'єктом глобальної економіки, що й актуалізує дослідження проблеми диверсифікації інституційної ролі держави в суспільстві.

Фінансові рудименти сучасної кризи потребують не тільки наукового аналізу з позицій пояснення причин і можливих соціально-економічних

¹¹ Тоффлер Е. Третя хвиля. – К., 2000. – С. 14.

¹² Там же. – С. 119.

¹³ Докладніше про суть екуменічного підходу див.: Малий І.Й., Дибя М.І., Галабурда М.К. Держава і ринок: філософія взаємодії: Монографія. – К., 2005. – С. 7–19.

наслідків, а й розроблення державної економічної політики щодо її попередження, що не може не позначитися на пошуку нових підходів до формування нормативної теорії. На відміну від минулих криз, причинами яких були, здебільшого, економічні диспропорції в межах локалізованих національних економік, кризи останніх двох десятиліть відбивають взаємодію політичних і економічних чинників і мають глобальний характер. Погляди нових класиків (Р.Лукас, Т.Сарджент, Е.Прескотт та ін.), кейнсіанців (Дж.Стігліц, О.Бланшар, Г.Манків, Х.Мінські та ін.) та інституціоналістів (Дж.Б'юкенен, Р.Коуз, М.Олсон, Д.Норт та ін.) являють собою нові напрями економічної науки, що пояснює особливості розвитку економічної системи на сучасному етапі. "Поява нового кейнсіанства, – зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, – знаменувала собою реакцію на кризу економічної теорії та економічну кризу початку 80-х років XX ст."¹⁴. Аналіз наукових праць останніх років, з одного боку, і сучасне загострення фінансово-економічної кризи – з іншого, свідчать про методологічну і функціональну неспроможність неокласичного підходу макроекономічної теорії (синтезу нової класичної теорії, монетаризму і теорії пропозиції) пояснити нові явища в суспільстві. До таких явищ, на наш погляд, слід віднести фінансизацію економіки, комерціалізацію держави, глобальну фінансову експансію і посилення ролі суб'єктивного чинника в макроекономічній політиці.

Суб'єктивізація ухвалення рішень як державою, так і фірмами обумовлена нерівномірністю розподілу інформації між гравцями на ринку (асиметрія інформації) і є результатом спеціально організованих заходів із дезінформації суспільства щодо реального економічного стану акціонерних компаній, окремих фірм чи навіть національних економік (держав). Вихід на орбіту наукових досліджень психологічного чинника відкрив шлях до становлення поведінкової макроекономіки, яка включає "широкі дослідження психологічних і соціальних явищ на мікроекономічному рівні"¹⁵. Усвідомлене дозування інформації, призначеної загалом чи окремим групам, дозволяє маніпулювати поведінкою людей, ухваленням ними рішень, а тим самим, уже неусвідомлено, започатковується спекулятивний характер економічної діяльності. Наочну форму такого явища сьогодні маємо у фінансовому секторі (фінансові бульбашки). Використання бізнес-групами наукового економічного потенціалу, справжніх і псевдонаукових ідей для розв'язання своїх локальних меркантильних завдань завдає шкоди самій економічній науці, яка поступово починає втрачати об'єктивність і перетворюватися на інструмент меркантильних відносин.

В умовах постіндустріальної трансформації відбувається зближення, іноді навіть переплетіння економічних і соціальних функцій держави, що приводить до виникнення якісно нової форми, в якій реалізуються їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Це дозволяє говорити про якісну трансформацію функцій держави. Кардинально ускладнюється структура суб'єктів управління: на світовій арені разом із національними державами

¹⁴ Методологічні проблеми економічної науки // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. Спеціальний випуск. – К., 2009. – С. 34.

¹⁵ Гайдай Т.В. Институционализм и современные течения кейнсианства: аспекты методологического взаимодействия // Journal of institutional studies (Журнал институциональных исследований). – Т. 3. – № 3. – 2011. – С. 17.

активно діють ТНК, міжнародні та регіональні економічні організації, інтеграційні об'єднання, неурядові організації, внаслідок чого формуються відносини, які суттєво змінюють становище національних держав. Концентрації влади протистоїть її перерозподіл – від загальнонаціональних інститутів до наднаціональних структур. Теорія нового державного управління (НДУ) пропонує делегування низки функцій, які раніше здійснювала держава, ринковим структурам. Ідеться про новий розподіл відповідальності між державою і суспільством, тобто визначення того, які завдання має виконувати держава, а які – недержавні інститути.

Що стосується державотворення в Україні, то на сьогоднішній день не розв'язано питання власності, не впорядковано земельні проблеми, і це підживлює корупцію. Виробництво залишається переважно низькотехнологічним, енерго- і ресурсозатратним. Високим є рівень тінізації економіки, а це означає неплатежі до бюджету, контрабанда, неповернення податку на додану вартість, виплата заробітної зарплати в конвертах тощо. Одна з найскладніших податкових систем у світі не стимулює, а знищує малий і середній бізнес. Відбувається нещадна експлуатація праці, і як результат – низький рівень її продуктивності. Українського громадянина так і не привчили бути господарем і платником податків, заощаджувати кошти, примножувати їх і взагалі мати елементарне уявлення про те, як функціонує національна економіка.

Згідно з першою статтею Конституції України "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава". Основний закон чітко визначає один із векторів розвитку держави, проте нічого не говорить про модель такої держави. Безумовне конституційне формулювання *"соціальна, правова, демократична"* Україна нині є декларацією про наміри, а не відбиттям соціальної реальності. Обов'язки держави у процесі демократизації полягають, передусім, у гуманізації економіки через здійснення політики доходів. Вона має бути спрямована на підтримання купівельної спроможності населення і попиту на внутрішньому ринку; на створення умов для формування середнього класу як чинника демократичного розвитку; на подолання масштабів бідності, регіональної нерівності в показниках доходів і споживання; на стимулювання приросту заощаджень як джерела інвестицій у реальний сектор.

Прагнучи сталості в суспільстві, держава має спиратися на соціальні цінності та виробляти життєві стандарти, які, вкоренившись у суспільстві, зроблять її соціально міцним, конкурентоспроможним і стабільним інститутом, діяльність якого сприятиме не тільки збереженню і примноженню населення, а й досягненню високого рівня його добробуту, а отже, підвищенню довіри до держави і ствердженню державності.

На завершення процитуємо Дж.М.Кейнса: "Ідеї, які з такими складнощами висловлено тут, є надзвичайно простими і мають бути очевидними. Складнощі не в нових ідеях, а у звільненні від старих, що проникли в усі куточки свідомості тих, хто були виховані так само, як і більшість із нас"¹⁶.

¹⁶ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. – М., 2008. – С. 41.